

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ, ЭТИМОЛОГИЯ, ИСТОРИЯ И ОНОМАСТИКА ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ

Межжеріна Г. В.
Національний авіаційний університет

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ОБРАЗІВ БОЯР І ПОСАДНИКІВ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ ХІ–ХІІІ СТ.

Стаття присвячена експлікації фрагмента “соціально-етична оцінка особи” мовної картини світу часів Київської Русі. Визначено кількісний і семантичний обсяг, функції іменників і прикметників, які моделюють позитивні соціально-етичні портрети бояр і посадників. Дослідження проведено на матеріалі писемних східнослов'янських пам'яток ХІ–ХІІІ ст.

Ключові слова: мовна картина світу, Київська Русь, іменник, прикметник, соціально-етичний портрет.

Виявлення світоглядних орієнтацій, ментального універсуму людини Київської Русі через реконструкцію семантики лексем зі значенням соціально-етичної оцінки входить до *актуальних* завдань історичної лексикології і когнітології. У своїй сукупності такі лексеми утворюють єдине лексико-семантичне поле, яке становить основу фрагмента “соціально-етична оцінка особи” східнослов'янської мовної картини світу ХІ–ХІІІ ст. Підпорядкований загальній опозиції *добро / зло*, фрагмент поділяється на позитивно і негативно конотовані полюси – “свій” і “чужий”, складовими частинами яких виступають *соціально-етичні портрети* жителів Київської Русі. Термін *соціально-етичний портрет* певною мірою є умовним і відбиває один із аспектів *концептуалізації* образу.

Оперуючи терміном *соціально-етичний портрет*, апелюємо до портретів *статичних*, таких, які найчастіше можна побачити в так званих некрологах духовним і світським феодалам. Такі описи, де акцент падає на внутрішній світ, духовність, соціально-етичну характеристику людини, будувалися за обов'язковою участю оцінної лексики. Зауважимо, що в лінгвістичній, літературознавчій, філософській, історичній літературі проблема репрезентації людини в літературі Київської Русі вирішується

здебільшого в історико-культурологічному аспекті, а термін *словесний портрет* використовується в найширшому значенні, переважно щодо послідовного зображення тієї чи іншої особи в різних ситуаціях, діях, учинках.

У статті *ставимо за мету* простежити явище концептуалізації образів представників влади, які по відношенню до князя мали *залежний* статус. До таких осіб належать насамперед бояри і посадники. Образи бояр і посадників передбачаємо проаналізувати в субстантивно-ад'єктивному дискурсі, реконструювавши семантику та встановивши умови функціонування іменників і прикметників, які в східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIII ст. використовувалися зі значенням соціально-етичної оцінки особи щодо людини в цілому (а не лише до окремих її дій, рис зовнішності тощо). У даному випадку обмежимося розглядом портретів, розташованих на позитивному полюсі “свій”.

Служилих людей, які перебували на службі в князя, іменували в Київській Русі княжими мужами; дружина князя “розпадалася на *дружину старійшу* і *дружину молодшу*”, в якій “*княжі мужи* – члени старійшої дружини – називалися інакше *боярами* або *болярами*” [3, с. 135]. У писемних пам'ятках XI–XIII ст. позитивні соціально-етичні портрети бояр і посадників (на відміну від портретів князів) є поодинокими, незважаючи на те, що загалом про бояр і посадників на давніх сторінках сказано чимало. Соціальні терміни *бол"ре*, *бол"ринъ*, *бо"ринъ* (чого не можна сказати про стилістично марковані терміни *властель*, *властитель*, *властелинъ*, *владыка*, *вельможа*) широко використовувалися в давньоруських текстах, починаючи з найдавніших [5, с. 297–299, 302 та ін.]. Спростовуючи гіпотези про походження лексеми *бо"ринъ* від тюркського *boj* “ріст”, *bojlu* “високий”, *baj* “багатий”, “вельможний”, *bajan*, *bajar* “багатий”, “володар” (Ф. Є. Корш, А. М. Селіщев, Л. П. Якубінський, М. Фасмер), від пракельтського **bouarjaks*, давньоірландського *boaire* (О. О. Шахматов), М. Я. Брицин висловив слушну думку про те, що “слово *бояринъ*, швидше за все, загальнослов'янська лексема, яка була утворена за допомогою суфікса *-ar* від слова *бои* “битва” і мала первісне значення “воїн”” [2, с. 15]. На користь такого тлумачення етимологічних витоків слова *бо"ринъ* слугує той факт, що *бо"ринъ* – це насамперед головний член княжої *дружини*, тобто *воїн*, а вже потім заможна людина (бояри отримували частину доходу від княжих володінь).

Матеріал показує, що в писемних пам'ятках зазначеного періоду поряд з іменником *бо"ринъ* нерідко трапляються означення *добрыи*, *большии*, *великыи*, *лоучи*, *мирьскыи*, *молодыи*, *меньшии*, *старыи*, що створює ілюзію можливості апріорно передбачати значення таких словосполучень. Але варто врахувати, що в XI–XIII ст. у літописах та пам'ятках ділової писемності на позначення знатних, багатих людей уживалися термінологічні словосполучення, до складу яких входив прикметник *добрыи*: *добрыи люди*,

добрыи моужь, добрыи коупць, добрыи бо"ринь: “Пре сеи мирь троудили с# дьбрии люди~ . Ролфо . ис кашел# . б(о)жи двор#нинь” (Гр (смол.) 1229, 21, 25); “дшти поимаша у *добрых мужь* в тали” (*1240, ЛНс, 77); “сажать в свои корабли *добрых людей*” (Гр (новг.) 1269, 59); “купцем пошьлым *добрым людем*” (XIII, сп. XVI, Рукоп. Вс., 263) та ін. Аналізуючи князівські статuti Давньої Русі, В. Й. Ключевський відзначає, що *добрыи люди* – це поважні, заможні мешканці міста [4, с. 262]; після XIII ст. відбулася трансформація термінологічної семантики словосполучення *добрыи люди*, перехід від значення “заможна людина” до значення “свідок” [6, с. 54, 55-57]. *Коупци вячише, добрые, стареише, пошлые* – це найзаможніша й найпривілейованіша частина купецтва в Новгороді, а *моужи большиє, великиє, вячише, добрыє...* – найпривілейованіший прошарок вільного населення Давньої Русі; знать (СлРЯ XI–XVII, VIII, 126; IX, 300-301). Так само і *бо"ринь* міг бути *большии, великыи, лоучии, мирьскыи, молодыи, меньшии, старыи* тощо (СДРЯ XI–XIV, I, 300–301). Градація *бо"ринь, меньшии бо"ринь, нарочитыи люди, простая чадь* відбита у “Статуті князя Ярослава” (XII–XIII, сп. XVI, УЯрЦ, 189); *бо"ринь, добрыи бо"ринь, большии бо"ринь, великыи бо"ринь, лоучии бо"ринь* на соціалній скалі стояли значно вище, ніж *меньшии бо"ринь*: “Аще кто умчить девку [...] аще боярская дочи будеть, за сором ей 5 гривен злата [...]; аще будеть *меньших бояр*, гривна золота” (XII–XIII, сп. XVI, УЯрЦ, 189). У реченні “Рахъ оуби *бо"рина добра Болеславл#*” (*1281, ЛГВ, ЛИ-3, 887) словосполучення *добрыи бояринь* вказує на те, що володимиро-волинський боярський син Рах Михайлович убив не просто боярина, який воював на боці кн. Болеслава Семовитовича, а боярина *знатного*, впливового, заможного.

У пам’ятках XI–XIII ст., насамперед у літописах, проповідується шанобливе ставлення до бояр, багаторазово наголошується, що до кодексу княжої честі входить захист і підтримка бояр. Підкреслюючи, що в становій діаді *князь – боярин* боярин є особою підлеглою, залежною (“не б#ше ту кн#з#. а *бо"рина не вси слушають*” (*1152, ЛС-1, 332) – ідеться про переправу князівської дружини через Дніпро), літописець різними засобами імпліцитно виражає своє ставлення до такої ієрархії. Бояри згадуються лише у зв’язку з князями, висвітлення їхньої політичної діяльності цілком підпорядковане інтересам того чи іншого князя; літописці давали соціально-етичну оцінку боярам (як позитивну, так і негативну) за доконечної необхідності, вважаючи за краще обмежуватися інформативною “довідкою”; соціально-етичних портретів бояр у текстах незрівнянно менше, ніж портретів князів, а вживання в текстах узагальнених позитивних портретів бояр (“*христолюбивых* бояр” – сп. 1554, КП, 422; “*бояры честными*” – XIII, сп. XV, Сл., 130) має спорадичний характер.

Говорячи про позитивне зображення бояр у пам’ятках XI–XIII ст., не можна обійти увагою стислий портрет боярина Феодора в пам’ятці XIII ст. “Слово новосвятою мученику, Михаила князя русскаго и Феодора воеводы

перваго въ княженіи его". Після захоплення Батиєм земель Київської Русі князі мали отримувати в Орді спеціальний дозвіл на князювання. Якщо "князи с бояры своими идяху сквозн огнь и поклоняхуся солнцу", "они же безъ взбранения даяхуть имъ, кто которыя власти хотяше" (XIII, сп. XIV–XV, Мих. Черн., 228). Князь Михайло і його боярин Феодор не відступилися від християнської віри і 1246 р. мученицьки загинули в Орді "за Христа и за вѣру крестьяньскую". Стилiстичні особливості викладу подій у "Слові" зумовлені етикетними нормами й водночас відбивають залежний, несамостійний статус боярина. Кн. Михайло і його боярин Феодор представлені як єдине ціле: "Михаиль же глагола ему [...]. Тако же и Феодоръ глаголаше", "Михаиль же и Феодоръ обѣщастася", "Онѣм же шедшимъ к Михаилови [...]. Он же поемъ Феодора, и идяше с нимъ", "хотѣша Михаила вести и Феодора сквозн огнь. Михаиль же и Феодоръ глаголаста", "глаголаше к нимъ Михаиль, Феодоръ глаголаше", "Тогда Михаиль и Феодоръ почаста пѣти", "Михаиль же и Феодоръ, яко единеми усты, отвѣщаста" та ін. (XIII, сп. XIV–XV, Мих. Черн., 230–234). Характеристика боярина Феодора пов'язана зі змалюванням кн. Михайла, а його портрет дається непрямо, опосередковано: "вы будета в нынѣшнѣмъ вѣдѣ новосвятая мученика", "тогда начаша Феодора мучити, якоже и Михаила, послѣ же честную его главу урѣзаша", "предаша святѣи свои души в руцѣ божии", "святѣи же телеси ею", "святѣи же и честнѣи телеси ею", "богъ нашъ, прославляя святѣя своя угодники" (XIII, сп. XIV–XV, Мих. Черн., 228–234).

Намагання реконструювати семантику лексем XI–XIII ст., з'ясувати особливості функціонування в тексті того чи іншого слова або прокоментувати його синтаксичну позицію тощо в переважній більшості випадків втрачають сенс, якщо лінгвістичні висновки отримані без урахування життєвих реалій того часу, не спираються на аналіз історичного контексту, який дає змогу встановити справжні, глибинні причини обирання літописцями потрібного слова, словосполучення, оцінного слова. Актуальність звернення до історичних фактів зростає, коли йдеться про одиничні уживання лексем.

Залежний статус по відношенню до князя мали також і посадники – представники влади, які обиралися з найвельможніших боярських сімей [1, с. 109, 118 та ін.]. Др. *посадникъ* означало "призначений князем правитель давньоруського міста, області", "правитель, начальник" (СДРЯ XI–XIV, VII, 239–240). У літописах посадники інколи згадуються поряд із боярами, і при цьому слово *посадникъ* завжди стоїть після слова *бо"ринъ*: "и зваше *бо"ры* сво" . и *посадники*" (*996, ПВЛ, ЛИ-3, арк. 47). Літописи містять чимало свідчень про вибори посадників, про їх діяльність, участь у битвах, але їх моральної характеристики, вираженої за допомогою оцінної лексики в літописах майже немає. Поодинокі індивідуалізовані портрети посадників засвідчені саме в Никонівському і Новгородському літописах, і це, як видно, пов'язане з тим, що др. *посадникъ* використовувалося на

позначення обираної вічем найвищої посадової особи в Новгороді та Пскові (СДРЯ XI–XIV, VII, 239).

Подібно до боярина, який був не тільки феодалом, а й військовим, посадник також виконував водночас дві функції – правив головним містом або областю і очолював дружину; “посадник мав, гадаю, переважно воєнне значення: він був княжий воєвода, тобто предводитель княжої дружини” [3, с. 177]. Соціально-етичні портрети посадників-воїнів з’являються в літописних статтях з XII ст., що викликане необхідністю звеличення воїна – захисника Київської Русі від поневолювачів. Такі портрети утворені за допомогою прикметника *хърабърыи*, який зі значенням “мужній, сміливий, відважний під час битви; хоробрий” досить часто використовувався в пам’ятках X–XIII ст.

У Новгородському літописі новгородський посадник Іванко (Іван Павлович) удостоєний епітета *хърабърыи*: “и убиша посадника новгородчаго Иванка, мужа згло *храбра*” (*1134, ЛН, арк. 103; т. с. *1134, ЛНс, арк. 15 зв.). Крім того, у Новгородському літописі під *1240 р. уславлені шість воїнів із війська в. кн. Олександра Ярославича Невського: Гаврило Олексичин (Гавриїл Олексійович, Олексич), новгородці Сбислав Якунович і *Миша* (Миша був родоначальником великої родини, з якої вийшли найвідоміші новгородські посадники – “його син Михайло Мишинич був посадником з 1273 до 1280 р., у 1280 р. помер. Інший син Миші, Юрій Мишинич, був посадником у 1290 і 1293 рр. [...] Син його Варфоломей Юрійович був посадником” [1, с. 110]), княжий ловчий полочанин Яков, молодий воїн, герой Невської перемоги новгородець Сава (Савва), воїн, герой Невської битви, слуга в. кн. Олександра Ратмир: “явишася в полку Александровѣ шесть муж *храбрых*, и бѣ мужство их съ княземъ крѣпко. Именемъ 1 Гаврила Олексичинѣ [...] Другыи же новгородецѣ, именемъ Сбыславъ Якуновицѣ [...] Третьи же Яковъ полочанинѣ, ловчии бѣ у князя [...] *Четвертыи же новгородецѣ, именемъ Миша* [...] Пятыи от молодых его, именемъ Сава [...] Шестыи от слугъ его, именемъ Ратмирь” (*1240, ЛН, арк. 164).

Хвалебні епітети-означення *чьстьныи* і *хърабърыи* містяться в портретах новгородських воєвод Домаша і Кербета в Новгородському і Никонівському літописах. Новгородець Домаш Твердиславич (Твердислаліць) був братом посадника (найближчі родичі Домаша – новгородські посадники Твердислав Михалкович і Степан Твердиславич), служив воєводою, 1229 р. разом з іншими новгородцями супроводжував із Новгорода до Києва кн. Михайла Всеволодовича Чернігівського. Взимку 1242 р. кн. Олександр Невський пішов “на Чюдскую землю на Нѣмци”, взявши із собою надійних людей, серед яких був і Домаш Твердиславич. Там, на німецькій землі Домаш загинув: “И яко быша на земли, пусти полкъ всѣ в зажитѣя, а Домашъ Твердислаліць (вар. Т.: твердиславич) и Кербетъ быша в розгонѣ, и убиша ту Домаша, брата посадника, мужа *честна*” (*1242, ЛН,

арк. 166). У цьому контексті спостерігається розширення семантики др. *чьстьныи* “праведний; добродесний; глибоко поважний” завдяки актуалізації сем ‘гідний’, ‘правдивий’, ‘надійний’, ‘доблесний’, ‘мужній’. Новгородський літописець не випадково обрав означення *чьстьныи*, оскільки саме Домаша і Кербета як надійних воєвод відправили в кінну розвідку. Стаття Никонівського літопису доречно доповнює характеристику Домаша і Кербета за допомогою означення *хърабрьи*: “и убиша Ннмцы въ загонн воеводу Дамаша и Кербета, брата посадничя, мужей силныхъ и *храбрыхъ* знло” (*1243, ЛНик-1, 126).

Отже, у писемних пам'ятках XI–XIII ст. позитивні соціально-етичні портрети бояр і посадників є поодинокими. Вони змодельовані за допомогою іменників *моученикъ*, *оугодьникъ* (у словосполученні *свѣтѣи оугодьникъ*) та прикметників *свѣтѣи*, *чьстьныи*, *христолюбивѣи*, *хърабрьи*. Хронологічні рамки появи оцінних портретів посадників у літописах пов'язані з патріотичними мотивами, а саме з необхідністю у XII–XIII ст. змалювання героїчної боротьби посадників-воїнів із кочовиками-завойовниками. Спорадичний характер оцінної моральної характеристики бояр і посадників у давніх текстах зумовлений як етикетними нормами, так і екстралінгвальними чинниками, серед яких залежний, несамостійний статус боярина і посадника в стосунках із князем. Аналіз показав, що в літописному тексті немає нічого випадкового; вибір епітета-означення для моральної характеристики людини знаходиться у повній відповідності як з її місцем на соціальній скалі, так і з її моральними якостями.

Л і т е р а т у р а :

1. *Арциховский А. В.* К истории Новгорода // Исторические записки. – 1938. – № 2. – С. 108–131.
2. *Брицын М. А.* Из истории восточнославянской лексики : монография. – К. : Наук. думка, 1965. – 160 с.
3. *Ключевский В. О.* История России. Специальные курсы. – М. : ООО “Издательство Астрель”, ООО “Издательство АСТ”, 2003. – 479 с.
4. *Ключевский В. О.* Сочинения : в 8 т. – М., 1956–1959. – Т. 1, Ч. 1 : Курс русской истории. – 1956. – 426 с.
5. *Колесов В. В.* Древняя Русь : Наследие в слове : монография. – СПб. : Изд-во Филол. фак-та С.-Петербур. гос. ун-та, 2000. – Кн. 1 : Мир человека. – 326 с.
6. *Яковенко Н.* “Чоловік добрий” і “чоловік злий” : З історії ментальних установок в Україні – Русі кінця XVI – середини XVII ст. // *Mediaevalia ucraïnica: ментальність та історія ідей.* – 1992. – № 1. – С. 47-91.

Умовні скорочення:

Гр (новг.) 1269 – Проект договорной грамоты Новгорода с Любеком и Готским берегом о торговле и суде, 1269 г. ранее апреля // Грамоты Великого Новгорода и Пскова. – М.–Л., 1949. – С. 58-61.

Гр (смол.) 1229 – Торговый договор Смоленска с Ригою и Готским берегом,

- 1229 г. // Смоленские грамоты XIII–XIV вв. – М., 1963. – С. 20-45.
- КП – Киево-Печерский патерик // ПЛДР. – 1980. – Вып. 2. – С. 411-622.
- ЛГВ, ЛИ-3 – Летопись Галицко-Волынская // ПСРЛ. – М., 1998. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – С. 717-938.
- ЛН – Новгородская первая летопись младшего извода. По Комиссионному списку // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.–Л., 1950. – С. 101-427.
- ЛНик-1 – Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – М., 2000. – Т. 9-10.
- ЛНс – Новгородская первая летопись старшего извода. По Синодальному списку XIII–XIV вв. // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.–Л., 1950. – С. 13–100.
- ЛС-1 – Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку 1377 г. // ПСРЛ. – М., 1997. – Т. 1 : Лаврентьевская летопись. – С. 289–488.
- Мих. Черн. – Слово новосвятою мученику, Михаила князя русскаго и Феодора воеводы перваго въ княжении его // ПЛДР. – 1981. – Вып. 3. – С. 228–234.
- ПВЛ, ЛИ-3 – Повесть временных лет // ПСРЛ. – М., 1998. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – С. 1–284.
- ПДДР – Памятники литературы Древней Руси. – М., 1978–1981. – Вып. 1–3.
- ПСРЛ – Полное собрание русских летописей. – СПб.; Л.; М., 1843–1998.
- Рукоп. Вс. – Рукописание князя Всеволода // Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / Под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юридическая литература, 1984–1994. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси : законы и законодательные акты / Отв. ред. В. Л. Янин. – 1984. – С. 262–266.
- Сл. – Слово о погибели Русской земли // ПЛДР. – 1981. – Вып. 3. – С. 130.
- СлРЯ XI–XVII – Словарь русского языка XI–XVII вв. – М., 1975–2008. – Вып. 1–28.
- СДРЯ XI–XIV – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10 т. – М., 1988–2008. – Т. I–VIII.
- УЯрЦ – Устав Ярослава о церковных судах (пространная редакция) по Основному изводу, в сб. пер. пол. XVI в. // Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юридическая литература, 1984–1994. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси : законы и законодательные акты / отв. ред. В. Л. Янин. – 1984. – С. 189-193.

Межжерина А. В. Концептуализация образов бояр и посадников в восточнославянских письменных памятниках XI–XIII вв.

Статья посвящена экспликации фрагмента “социально-этическая оценка лица” языковой картины мира времен Киевской Руси. Определены количественный и качественный объем, функции существительных и прилагательных, моделирующих позитивные социально-этические портреты бояр и посадников. Исследование проведено на материале письменных восточнославянских памятников XI–XIII вв.

Ключевые слова: языковая картина мира, Киевская Русь, существительное, прилагательное, социально-этический портрет.

Mezhzherina H. V. Conceptualization of boyar and posadnik characters in East Slavic literary monuments of 11–13th cent.

The article touches upon explication of the fragment of the Kyiv Rus' period world view. The quantitative and semantic volume, functions of nouns and adjectives that simulate the positive social-ethic portraits of boyar and posadnik were determined. The article is based on the analysis of ancient literary monuments of XI–XIII centuries.

Keywords: *worldview, Kyiv Rus', noun, adjective, socio-ethical portrait.*

Пименова М. В.

**Кемеровский государственный университет,
Россия**

КАТЕГОРИИ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ

В статье рассматриваются категории языка и культуры. Основное внимание обращено вопросу анализа категорий в обыденной картине мира на примере концептуальных метафор чувств, т.е. образных и символических признаков. Исследование сопровождается иллюстративным материалом из текстов художественной литературы.

Ключевые слова: *языковая картина мира, внутренний мир человека, концептуальная метафора, концепт.*

Интерпретация языковых средств, служащих для таксономии отдельных фрагментов мира, является одним из методов исследования процессов категоризации субъективной и объективной действительности и отражения этих процессов в языковых структурах. Термин *категория* происходит от греческого *katēgoria* “высказывание; признак”. В философии категории – это наиболее общие и фундаментальные понятия, отражающие существенные, всеобщие свойства и отношения явлений действительности и познания. Категории образовались как результат обобщения исторического развития познания и общественной практики [1, с. 558].

Согласно классической теории категорий, восходящей к греческой античности, категории определяются на основе необходимых и достаточных признаков. Признаки являются бинарными. Как утверждает в классической теории, категории обязательно имеют четкие границы (предполагается, что мир четко поделен на классы предметов и явлений); все члены категории равнозначны (имеют одинаковый статус, нет разных степеней вхождения в категорию). Но мир значительно сложнее, как показывают данные языков. В 1953 г. “Философских исследованиях” Л. Витгенштейн писал, что в своей повседневной жизни мы применяем неклассический подход к категоризации. Концептуальные категории и членство в них чаще всего определяются не необходимыми и достаточными признаками, а, скорее, некоторыми факторами, которые могут иметь разные степени важности; “границы категории расплывчаты” [2, с. 113]. В каждой культуре есть универсальные и